

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM

HATÁRKÉPZÉS – EGY MULTIETNIKUS FALU TÉRSZERKEZETE

Zabola egy háromnemzetiségű település Háromszéken (Orbaiszéken), a katolikus Felső-Háromszék és a református Alsó-Háromszék találkozási pontjánál. Mint ilyen, már magyar vallásgyakorlási szempontból is találkozási pont, de ennél jóval fontosabb többnemzetiségű volta. Fontosabb, mert míg a katolikus és a református vallás nem képez az etnicitáshoz hasonló határvonalakat, addig az a tény, hogy a falut magyarok, románok és cigányok lakják, több szempontból is tagolja a falu tereit. A többnemzetiségű falvakban, a különböző etnikumok között általában többszintű határok jönnek létre, amelyek megfigyelhetőek mind a falu valós tereiben, mind a mentális térképészben, vagyis abban, hogy miként látják a falu lakói saját magukat a többiek viszonyrendszerében.

1. A falun belüli térszerkezetek vizsgálata, értelmezése előtt lássunk néhány számszerű adatot, melyeket majd a dolgozat során próbálok árnyalni. Az adatokat 70 évenkénti periódusokban, 1850-ből, 1920-ból és 1992-ből vettem. Ezek szerint 1850-ben a falu lakosságának a száma 2006 volt, ebből 1844 magyar, 127 román és 32 cigány. Százalékarányban kifejezve: 91,9% magyar, 6,3% román, 1,5% cigány. Megjegyezném, hogy a rendelkezésekre álló kimutatások szerint a cigány etnikumúak időnként eltűnnek, általában a magyar anyanyelvűek lélekszámát szaporítva. Így például míg 1920-ban a falu 2697 lakosából 2239 magyar mellett 452 román volt, nem találunk egyetlen cigányt sem. A magyarság ennek ellenére veszít többségi fölényéből, mert az előbbi 91,9% helyett már csak 83%-kal szerepel, a románság ellenben számarányában erősödik és 6,3% helyett 16,7-os arányra javítja falubeli jelenlétét. Érdekes lehet itt még az 1910-es évek adatait összehasonlítani a húszas évekével, főleg magyar szempontból, mert a tíz év leforgása alatt a magyarság lélekszáma 2650 főről 2239-re esett, tehát 411 fővel csökkent.¹ Eközben a románság lélekszáma tovább nőtt. A mutatók alapján kiderül, hogy a fentebb megfigyelt jelenséggel párhuzamosan a magyarság lélekszáma többször visszaesett, míg a románságé, ha évenként csak egy fővel is, de nőtt. Így jutunk el az 1992-es adatokig, melyek nagyjából a napjainkban fennálló helyzetet is tükrözik: a falu 3555 lakosából 2427 magyar, 934 román és 197 cigány. Így tehát 68,2% magyar, 26,2% román és 5,3% cigány.² Ha az 1850-es adatokat a

¹ Erre a jelenségre eleve magyarázattal szolgál az a tény, hogy ezekben az években volt az első világháború.

² Vö. Kotics 1999. 75. Az adatok annyiban nem tekinthetők valósaknak, amennyiben elfogadjuk azt a tényt, hogy a cigányok sokszor nem vallják be etnikai hovatartozásukat, illetve más nemzetiség

maiakkal vetjük össze rájöhettünk, hogy míg a románság száma megnyolcszorozódott, a magyarságé alig egyharmaddal nőtt. Emellett a cigányság is (és nem csak lélekszáma miatt, de erről később) falualkotó etnikummá nőtte ki magát, illetve törekvések történtek az irányban, hogy szimbolikus pozíciókat ragadjanak meg a falun belül.

Beszélnünk kell ennek az adatolásnak a végén az „egyéb” (zsidó, német) kategóriáról is, de mivelhogy ezek százalékaránya a vizsgált években nem haladja meg a 0,3%-ot, nem tűnik oly fontosnak külön tárgyalni őket. Itt még csak annyit róluk, hogy lélekszámukat nem a természetes szaporulat, vagy a falun kívülről való házasodás határozta meg, hanem a betelepülés, így a falu belső térképésében nincs nagy jelentőségük. Főként azért, mert a jelen kutatás idején a faluban nem volt ezen etnikumokhoz tartozó lakos, így a falu képeinek valamikori meghatározásában, ha szerepet is játszottak, ma már nem beszélhetünk ilyesmiről.

2. A falu a rajta keresztül végigfolyó két párhuzamos patak völgyében fekszik, az utcaszerkezet is igazodva nagyjából ehhez a természetföldrajzi adottsághoz. A falu mai térképét egy 1760-ban, az osztrák katonai hatóság által készítettől összehasonlítva észrevehetjük, hogy a település azt a régi utcaszerkezetet mutatja ma is, amit azokban az években. A helyszínen nyert adatok szerint a falu két etnikuma, a magyarság és a románság már korábban is ezt a teret a mai mutatók szerint lakta be, már ami a területi eloszlást illeti. A magyarság, az eredeti falualkotó etnikum, a Háromszéki-medence szélét foglalta el, közel a termőföldekhez, melyek a Feketeügy árterületén fekszenek, és közel a hegyhez is, ahonnan fát lehetett kitermelni. Így a később – a múlt században – betelepülő románságnak szabad területként a falu és a hegy közti rész maradt, a hegybe hosszan felnyúló völgyben. Az 1760-as térképen meg lehet figyelni, hogy ekkor az itt levő házak még nem épültek olyan sűrűn, mint ma, tehát arra lehet következtetni, hogy a természetes szaporulat mellett betelepedés is történt, hisz közben a román tömbhöz közel eső utcákba is kezdtek betelepülni. A mai falu legsűrűbben lakott része a román falurész, ami megint csak a románság gyors lélekszám-növekedésére utal.

Néhány szót kell még itt ejtenem a cigányokról: ők a mai román falurész szélén, a dombon élnek, különálló csoportot alkotva, mind topográfiailag, mind életvitel szempontjából. Ők eredetileg a falu alsó felében laktak, a Zabola Páva felé eső szélén, a főúthoz közelebb. Onnan kerültek fel az isten háta mögé, illetve a régi ortodox templom mögé, és innen próbálják meghódítani a falu általuk presztízsértékűnek tartott helyeit.³ E mozgás nyomán nem is egy cigány közösségről beszélhetünk, hanem kettőről:

tagjainak vallják magukat. Jelen esetben magyarnak vallják magukat, a nem cigányok értékelése szerint számuk 700-ra tehető.

³ L. Harbula 1999. 83.

egy szegényebb rétegről, mely ma is a dombon él, és egy gazdagodó rétegről, amelyik igyekszik a falu integráns részévé válni.⁴

3. Amint az előbb említettem, a románság a múlt század elején kezdett betelepüdni Zabolára. Őket épp a helybeli urak, a Mikes grófok telepítették be pásztorkodásra, biztosítva a lehetőséget, hogy megőrizhessék eredeti foglalkozásukat. Így nem születhettek problémák abból a tényből, hogy a románság kiszorult a tényleges faluból az erdő alá, és hogy nem jutott termőterülethez. Mert, amint Fredrik Barth mondja: „a különböző kulturális tulajdonságokkal rendelkező csoportok sikeresen élhetnek együtt, kulturális különbözőségük felhasználásával is, ha ezek a különbségek ugyanazon terület más-más erőforrásainak kiaknázásához alkalmazkodtak”.⁵ A románság kitöltött egy, a Mikes grófok igénye nyomán keletkezett vákuumot és teljes mértékben az erdőkitermelés és a hegyi legelők kihasználása mellett maradt. A Mikes grófok nagyban űzték a kereskedést a különböző termékekkel, a mai falu Hegymege nevű részén fonógyárat, a kastély belterületén szövőgyárat létesítettek. Emellett a túróval Budapestig, Bécsig is eljutottak, amihez hatalmas juhállományra volt szükség. A románság tehát nem spontánul telepedett le itt, hanem a gróf ösztönzésére és támogatását élvezve. A Mikes grófok építették a régi román templomot is, a vallásos románoknak a hitélet gyakorlásának lehetőségét biztosítva. A régi román templom ma is a helyén áll, és ez a hely még integrált része volt a román tömbnek, a román temető ma is itt található.

4. A múlt század végéig valamiféle stabilitás uralkodott gazdasági, társadalmi és kulturális téren a két etnikum között. Teljesen elkülönültek egymástól nyelviileg, felekezetiileg és lokálisan is. A gazdasági hatalom (többek közt az erdőtulajdon is) a magyar gazdák és a Mikések kezében volt. A magyar gazdák megőrizhették a románsággal szembeni felsőbb státusukat, míg a Mikes család volt a tulajdonképpeni irányítója a falu életének: a valós térben elfoglalt pozíciójának és szimbolikus értékének köszönhetően egyaránt. Mert ha megfigyeljük, a kastély pont a két falurész találkozásánál fekszik, ezért a határzóna minden tulajdonságával rendelkezhetett.⁶ Valószínűleg akkor is csak szimbolikus határokról lehetett beszélni, mint ma, mert a két falurész néhol már egybekapcsolódott, de hogy itt éleződött ki, itt vált konkréttá a határvonal, az talán megint a Mikések képviselte szimbolikus és tényleges értéknek köszönhető. Határoknak pedig létezniük kellett, ha elfogadjuk a következő állítást: „úgy tűnik, létezik valamiféle antropológiai állandó, amely az identitás megszilárdítása során megköveteli a másoktól való elhatárolódást”.⁷ Ez az elhatárolódás itt nem folyamatszerű volt, hanem eleve adott, vagy csak annyiban folyamatszerű,

⁴ Vö. Anghel 1999. 88.

⁵ Barth 1996. 3–26.

⁶ Jeggle 1994. 3–19.

⁷ Uo. 3.

amennyiben időnként engedett a két nemzetiség közti határ szilárdsága. Az adatgyűjtés során kiderült, hogy mikro- és középszinten⁸ az identitásképzésben nem léptek fel zavaró hatások, a két nemzetiség békességben élt egymás mellett, megtúrva a cigányságot. Itt azzal a problémával is számolnunk kell, hogy ez a határ soha nem tűnik el, csupán csak belülről tolódik és a felülről érkező hatások következtében kerül újra felszínre. Így a határ lesz az a hely, ahol a gyűlölet lecsapódik. Ha viszont továbbra is középszinten maradunk, és ezt vesszük az etnicitás vizsgálatának alapjául (a szomszédságok, családok egymáshoz való viszonyát), tanúi lehetünk egy kifinomultan a falu reprezentáns, szimbolikus értéket képviselő tereiért folyó belső harcnak, amely egyben reakció (párhuzamos vagy szembehelelyezkedő) a felsőbb hatalom lépéseire. A másként felismert jelentésrendszer relevanciája nemcsak a látható tárgyi reprezentációk, mentális reprezentációk különbözőségében mérhető le, hanem ezen túlmenően a falu helyeihez, magához a határhoz való belső viszonyulásban is. A falun belüli mentális és tárgyi reprezentációk között állandó átfedés van, illetve a tárgyi reprezentációk nem mindig látható jelek, hanem inkább szimbolikus jelentésképzések a mentális reprezentációk alapjain. Ilyen módon rendkívüli jelentősége van annak, hogy mit *gondolnak* a két nemzetiség képviselői egymásról, és hogy egymás beszédgyakorlatában miképp jelennek meg. A beszédgyakorlat ekképp változó, normális körülmények között semmi feszültségre utaló jel nem figyelhető meg benne⁹, így ezt egyfajta természetes indulatelfojtás jellemzi. Az indulatok (a beszédgyakorlatban is) csak akkor jelennek meg, ha egyik szintről – általában fentről – zavaró hatások lépnek fel, a nagypolitikai diskurzus kemény hatást gyakorol a közösség életére.

Mozgásról kell még beszélnünk azért is, mert az etnicitás önmagában véve sem egy lezárt, véglegesen kialakított összetevő, hanem állandó mozgásban van a nemzetiségen belüli és a két nemzetiség közötti hatások miatt. Fontos tényező itt a két nemzet közötti „közöttiség”. „Ez a között, amelyet mi mindenekelőtt mint metaforát ismerünk, veszélyes, de egyben érdekes hely, amely elválaszt, de egyidejűleg összeköt.”¹⁰ Az esetünkben összekötő valós kapocs a Mikes család, és a kastély területe.

5. Nem lehetne erről az éles, de kifinomult folyamatról beszélni, ha nem történt volna meg a két nemzetiség közötti súlyeltolódás. Míg a románság betelepülésekor a földtulajdon és az erdő tulajdona a magyar gazdák kezében volt, elősegítve egy egészséges, komplementer rendszer kialakulását, addig ez a századfordulóra megváltozott, és a románság a szám-

⁸ Barth 1996. 3–26.

⁹ A kutatás idején is ez a helyzet állt fenn: nem voltak zavaró tényezők, melyek mélyrehatóan meghatározták volna a két nemzetiség közötti kommunikációt, így amikor a románok a második világháborús kitelepítésről beszéltek, ezeket a beszédkonstrukciókat szinte kívülállókként élték meg, egyszerű történetekként mesélték el.

¹⁰ Jeggle 1994. 5.

beli gyarapodás mellett gazdasági hatalomra is szert kezdett tenni. A különállás, ami a tényleges egymás *mellett* élés feltételeit biztosította (hisz külön templom, külön temető, sőt mi több: külön iskola és kultúrotthon állt a két nemzetiség rendelkezésére), először gazdasági téren kezdett ingadozni, amit a románság magyar falurészekbe való beköltözése kísért. Ez természetes folyamat volt, mert mihelyt a románság gazdasági hatalomra tett szert, kezdte megvásárolni a kiüresedett magyar házakat. A betelepedésnél ezenkívül megfigyelhető egy tömbösödési tendencia, tehát szomszédságokat, szigeteket kezdenek kialakítani a magyar többségű falurészekben.

A románság gazdasági hatalomátvételét a nagypolitikai változások is elősegítették a trianoni döntés után, mert most nemzetiségi szempontból is teljes súlyeltolódás történt, a románság kisebbségből többségi, államalkotó nemzetté lépett elő. A tulajdonképpeni harc csak ekkor kezdődött meg, mert a románságnak falun belüli kisebbségi pozíciója következtében gyorsan kellett reagálnia, és az ütközőzónában kulcspozíciókat kellett megszereznie. A határzóna értékét most az is növelte, hogy a grófi család nem kényszerült elhagyni a lakhelyét, így mintegy kitöltötte a megszerzendő teret. A románság a pozícióját itt próbálta megragadni. „Mivel az identitásért – ami tulajdonképpen a mások által való észrevételezés és elismertetés által létezik – folyó csaták tétje a percepció és a percepciók kategóriák elfogadtatása, érthető, hogy akárcsak a művészeti mozgalmakban a kiáltvány (manifeste, fr.), a [...] nemzetiségi mozgalmakban is a manifestáció dialektikája játszik fontos szerepet.”¹¹ A jól kiválasztott teret egy jól kiválasztott manifestációval hódították meg: templomot építettek a kastéllyal szemben, amely szembehelyezkedés volt, egyidejűleg a törekvések jelzése is. A harmincas évek végén az Oprea család által elkezdett építkezést nem sikerült befejezni az újabb háború és határváltoztatás miatt. A *kis magyar világ* alatt a magyaroknak az ölébe hullott a többségi nemzetként való létezés, ezzel együtt a falu szimbolikus és valós értékeket képviselő helyeinek uralása. Ennek tényleges visszaszerzéséért nem sokat tettek, így az újabb határviisszatolás szinte változatlan állapotban érte a falu térszerkezetét. Még mielőtt tovább mennénk, néhány szót kell még ejtenünk a negyvenes és negyvennégyes változásokról, amelyek tulajdonképpen nem hagytak tartós nyomot a falu életében. Emlékekben természetesen még őrzik, de a mai etnikai viszonyrendszerben már nem játszik nagy szerepet. 1940-ben a románok jó része elmenekült, de a háború végén visszatértek, míg az 1944-es hatalmváltás során a falu jó néhány magyar férfit Földvára internálták. A gróf is elmenekült, így a kastély eleve a román hatalom kezébe került. Bár semlegesként (üdülként, szanatóriumként) működött, egyre inkább a románságé, így csak szimbolikusán őrizhette meg ütközőpont funkcióját. Hogy ezt a funkciót megőrizte, többek közt az a tény bizo-

¹¹ Bourdieu 1985. 13.

nyítja, hogy a '60-as, '70-es évek legényverekedései itt folytak, a magyaroknak szinte kötelességszerűen meg kellett futamítaniuk a románokat és fordítva. Az új politikai konjunktúrában a kulcspozíciók megint a románok kezébe kerültek, nagy gazdasági hatalomra tettek szert kereskedő életmódjuknak köszönhetően. A legfontosabb pozíciókat a termelészövetkezetben, az erdészetnél, a vadgazdálkodásban ők töltötték be, így a magyarságnak csak a számbeli fölénye maradt meg. A látszólagosan nyugodt politikai helyzetben a kapcsolatok újra normalizálódtak, a határok újra átjárhatóvá váltak. A '89-es változás a jószomszédi kapcsolatok újbóli lefagyását hozta magával, több hónapig tartó ellenségeskedési periódus következett, aminek még ma is érződik – néhol – a hatása. A szimbolikus harc tovább folytatódott, törekedtek a tárgyi reprezentációk létrehozására. „Különböző arányokban ugyan, de mindig a nyers erő, a hatásos szimbolika, és az erkölcsi felhívás valamilyen összetétele jut szerephez ezeken a színtereken, ahol az identitás legátfogóbb rendszerei és legintimebb tapasztalatai egyaránt szóhoz jutnak”¹² – mondja Barth. Az itteni, szimbolikusként is értelmezhető 1992-es Mikó-szobor avatásban is ez jutott érvényre: a magyarság a saját központjában a református templom előtti szoboravatással erősítette pozícióját. A románság a tőle telhető legjobb módon reagált erre: a pap vezetésével lejöttek és megszentelték a szobrot, ami egyben a kibékülés jele is volt. Ezenkívül elismerték, hogy a központ a magyaroké, amit későbbi felmérések is igazoltak.¹³ Azonban feltevődik a kérdés, hogy ezzel a cselekedettel nem akarták-e a központot mesterségesen magyar területre tolni, ezáltal megteremtve maguknak a lehetőséget a szimbolikus ütközőzóna megszerzésére. Mert „a határ nem a nyugalom helye, a határ valóban egy *között*, amelyet mindig az a veszély fenyeget, hogy az egyik oldal magába szippantja, vagy a két oldal között felmorzsolódik”.¹⁴ És valóban: a román igazgató a kastélytérre épített házat, és magát a kastély területét és épületeit megpróbálták a katonaságnak átjátszani. Ez nem sikerült, így a valamennyire stabilnak mondható helyzet megmaradt. A következő lépést a magyarság tette meg, 1997. március 15-én három kopjafát állítottak fel a kastély belterületén, Mikes Ármin, Mikes Kelemen és Mikó Imre emlékére. Ezen a rendezvényen a románok már nem vettek részt, mert a kérdéses terület határzóna, amelyben minden cselekedet tanúságtétel, de provokálás is. E cselekedete által a magyarság végrehajtotta az elgondolatlanból való kiemelés mozzanatát, mintegy újra megszerezve egy részét annak a szimbolikus értéknek, melyért a harc folyt.

6. Ha a falu nagyközösségi életében meg is figyelhető ez a mozgás, mely végső soron kihathat az emberek életére, az egyéni szimbolikus élet-

¹² Barth 1996. 23.

¹³ Anastasoae–Anghel é. n. kézirat.

¹⁴ Jeggle 1994. 17.

ben, a rituális cselekvésekben nem működik. Részt vesznek a két nemzetiség tagjai egymás életében: szomszédolni járnak, segítenek egymáson, működik a kölcsönkerés intézménye a háziasszonyok esetében. Ezenkívül egymás rituális életében is részt vesznek, meghívásokat kapnak lakodalmaikra, ahol azonban külön csoportok alakulnak ki. A temetésekre szinte kötelező elmenni, de a magyaroknak nem kötelező részt venni az archaikus rituálékban.

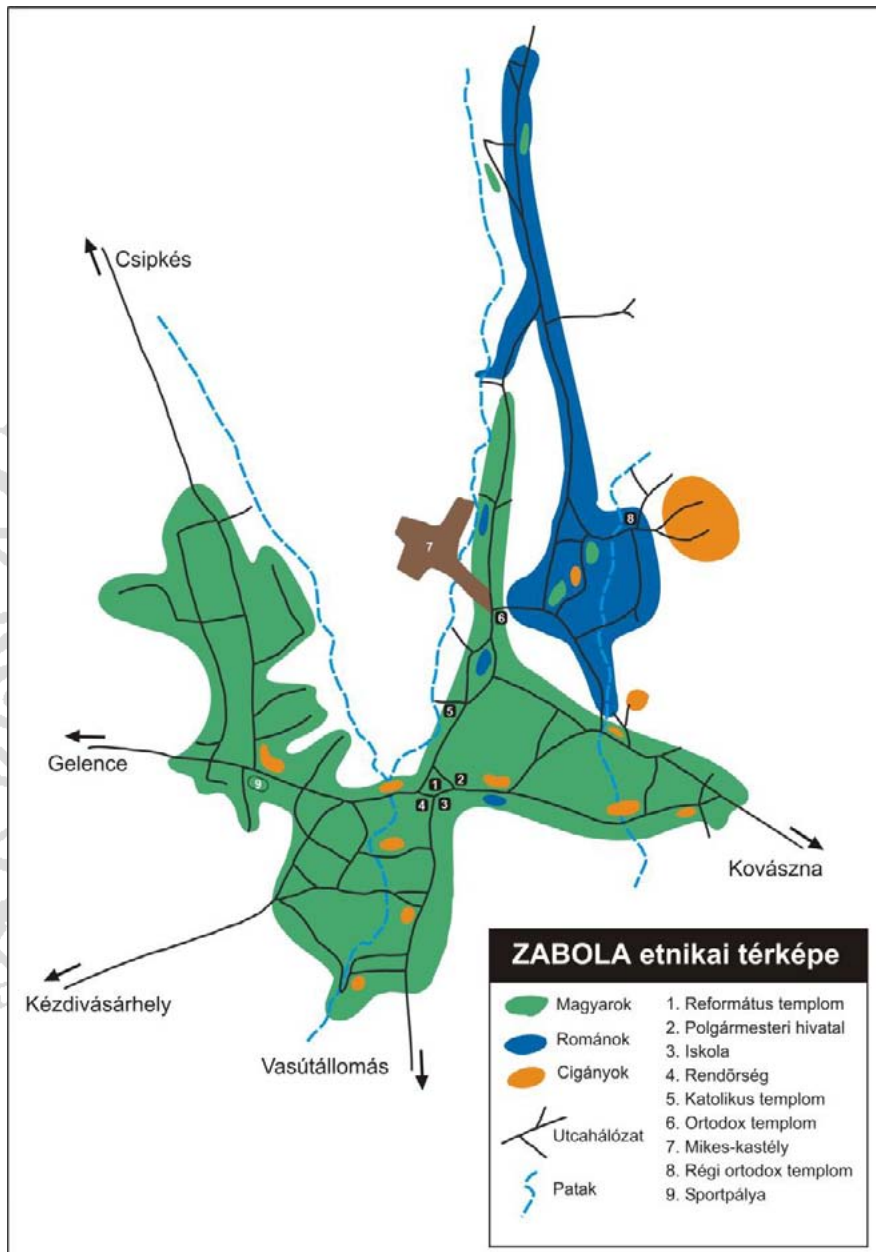
7. A cigányok szerepe ebben a kétpólusú rendszerben az lehetne, hogy a két etnikum közti senkiföldjét kitöltsék. Ezt a szerepet nem vállalják magukra, illetve nem hárul rájuk. Mindenféleképp marginalizált helyzetben vannak, a falu periferiájára szorultak. Alárendelt szerepet játszottak mindkét etnikummal szemben, a magyarsággal szemben ténylegeset, mert a magyar gazdáknál vállaltak időszakos munkákat, a románokkal szemben szimbolikusokat, a működő sztereotípiáknak és életmódjuknak köszönhetően.¹⁵

A falu viszonyrendszerében betöltött szerepük 1989 után változott meg, amikor kiszélesíthették csencselő kereskedelmüket. Már azelőtt, az 1970-es, 1980-as években kezdtek beköltözni a falu magyarlakta részébe, először a szélekre, majd fokozatosan a központ fele orientálódva. Ezt elősegítette a kezükbe kerülő gazdasági hatalom. Az anyagi tehetőségüket bizonyítandó, nagy házakat építenek székely kapuval, amivel jelzik, hogy a magyarok kultúráját fogadják el modellértékűnek. A falun belül a cigányság két részre szakadt, a dombiakra és a faluban lakókra, akik önmagukat is megkülönböztetik egymástól és a magyaroknál is más kategóriákba soroltnak be. A dombi cigányok esetén megtalálható mind a térbeli, mind a mentális-szimbolikus határ, míg a falubeliek, beköltözésük révén a térbelit lerombolták. Azonban „a régi határok lebontásával egyidejűleg új határok jönnek létre”¹⁶, így a magyarság velük szemben most a szimbolikus határokat erősíti meg, elítélve a falusi cigányokat életmódjuk és meggazdagodási módjuk miatt egyaránt. Bár a magyar parasztgazdák nem képesek tolerálni a cigányok életmódját, a rituális cselekvésekben azért találkozásnak lehetünk tanúi, ugyanis a cigányok eljárnak a magyarok temetéseire.

8. Befejezésként csak annyit, hogy a vizsgált falu komplex struktúráin keresztül átviláglik a három nemzetiség különböző, határvonalakat képző értékorientációja, amely sokat elárulhat a nemzetiségek *egyén mellet*t való életének problémáiról. Látható, hogy az etnicitás, az identitás megfogalmazása szükségszerűen maga után vonja a másik másságának felismerését, ami állandó, hol gyengébb, esetleg belülről szorult, hol erősebb konfliktusokhoz vezet.

¹⁵ L. Harbula 1999. 83. Ma már ez a dolog is változóban van: „saját falujukban ...igyekeznek ... egy olyan gazdasági jelenlétet hangsúlyossá tenni, amely a helyi többségi közösség értékei alapján kristályosodott ki”.

¹⁶ Jeggle 1994. 3.

Szakirodalom

- ANASTASOAI, Viorel – ANGHEL, Remus
é. n. *Centralitate și identitate din satul Zăbala, un sat din sud-estul Transilvaniei*. (kézirat)
- ANGHEL, Remus
1999 Poveste cu țigani maghiari. In: POZSONY–ANGHEL (szerk.): *Modele de conviețuire în Ardeal, Zăbala*. Cluj, 88–121.
- BARTH, Fredrik
1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 7. évf. 1. 3–26.
- BOURDIEU, Pierre
1985 Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő* 7–22.
- HARBULA Hajnalka
1999 Cigányok, parasztok, dilemmák. *Korunk* 9. (szeptember) 83–91.
- JEGGLE, Utz
1994 Határ és identitás. *Regio* 5. évf. 2. 3–19.
- KEMÉNYFI Róbert
1993 *Etno-kultúrgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban*. Debrecen.
1993 Etnikai ütközőzóna Várasfenesen. *Néprajzi Látóhatár* II. évf. 1–2. 125–143.
- KOTICS József
1999 Integráció vagy szegregáció? Cigányok a háromszéki Zabolán. *Korunk* 9. (szeptember) 75–82.

